

מכתבים לתולדות מרן הראי"ה קוק זצ"ל

הגאון הצדיק הירושלמי הרב יוסף ליב זוסמן זצוק"ל

בשבת והודיה לד' יתברך, הננו שמחים להגיש בפני נאמני רוחו של מרן הראי"ה קוק זצוק"ל, מכתבים יקרים אלו אשר נכתבו בידי איש ירושלים של מעלה, המקובל האלקי, עמודא דצלותהון דישראל, הרה"ק ר' יוסף ליב זוסמן זצ"ל.

הרב זוסמן זצ"ל אשר נסתלק מעמנו לפני למעלה משנתיים, היה תלמידו הגדול והמובהק של מרן הגאון הצדיק ר' יעקב משה חרל"פ זצוק"ל, שהשנה צוין יובל שנים להעלותו לגנוי מרומים. בין כתביו של הרב זוסמן, אשר מצפים להוצאתם לאור בעזרת השי"ת, נמצאו מכתבים אשר כתב במשך השנים, אל חבריו, תלמיד מרן הרב זצ"ל, הלא הוא המקים עולה של תורה, מו"ר הרה"ג ר' משה צבי נרי"ה זצ"ל, שמלבד שאר פעולותיו הכבירות, יצר מפעל ספרותי רחב על דמותו וחיוו של מרן הרב זצ"ל. לצורך כתיבת הספרים נזקק הרב נריה למידע ולסיפורים אודות מרן הרב, והרב זוסמן זצ"ל היה מקור לא אכזב לענין זה. בתור איש ירושלים, וכתלמיד נאמן ששימש את תלמידו הגדול של מרן הראי"ה - הלא הוא מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, אצר הרב זוסמן זצ"ל בזכרונו המופלא שפע של סיפורים ומעשים על אודות ירושלים "של או" וגדוליה. לפחות חלקם של הסיפורים המופיעים כאן, בתוספת סיפורים נוספים מפי הרב זוסמן זצ"ל, פזורים בספריו של הרב נריה זצ"ל. אגב, ישנה אגרת נוספת מהרב זוסמן לרב נריה שנתפרסמה בליקוטי הראי"ה ג, עמ' 145-141.

יש לציין, כי בכל מקום אשר מופיעות סוגריים מרובעות, מסמן הדבר לתוספת של העורכים. סוגריים עגולים שנצאים בכמה מקומות נמצאו כך בכתיב, אלא אם כן צויין אחרת.

יהי רצון שיצאו הדברים מתחת ידינו באופן מתוקן, ויהיו לעילוי נשמתם של רבותינו אלה, אשר ראו חשיבות גדולה בפרסומם, כפי שרואים בכמה מקומות במכתבים.

חובה נעימה היא להודות לאשר מסרו בידינו את החומר. ראשית, בניו שיחיו של הרב זוסמן זצ"ל. זכות אביהם הגדול תעמוד להם להתברך בכל מילי דמיטב. כמו כן, התודה והברכה לארכיון בית מו"ר הרב נריה זצ"ל ובני משפחתו שיחיו, ובראשם הרבנית, אשת-חבר כחבר, מרת רחל נריה תי'. כן התודה לר' גרשון בס וחבריו בני ישיבת "מרכז הרב", אשר מסרו לידינו את

הכתבים. כן שלח לנו את קיצור תולדותיו של אותו צדיק מופלא זה, והרי הם מובאים כאן:

לתולדות הגרי"ל זוסמן זצוק"ל

המקובל ר' יוסף לייב זוסמן זצ"ל, נולד בירושלים בטבת ה'תרפ"ג. הוכנס בבריתו של אאע"ה על ברכי מרן הראי"ה קוק זצ"ל, כשהמוהל היה הרב יוסף חיים זוננפלד זצ"ל.

בילדותו זכה להשתתף בסעודה שלישית אצל הרב זצ"ל, ואף לדבר עמו בלימוד. חסיד נלהב של הרב היה, וכל ימיו היה מרבה לספר אודותיו. אף זכה שהערה שלו תוכנס בספר "אורות" על-ידי הרצי"ה זצ"ל.

רבו המובהק היה הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, ממנו אף קיבל את הנהגותיו בעבודת התפילה ולאחר פטירת הגרי"מ חרל"פ אף השתתף בעריכת סדרת "מי מרום".

התחנך בישיבת "עץ חיים", ומסר שיעורים בקבלה בישיבת "שער השמים". כמו כן היה מוסר שיעורים לבני ישיבת "מרכז הרב" שהיו משחרים לביתו, ואף הוא היה מגיע לישיבת "מרכז הרב" בעצרות ההודיה ביום העצמאות וביום ירושלים.

לשם-דבר היו תפילותיו-תחנוניו ליד הכותל המערבי. במסירות נפש היה משתדל להגיע מדי לילה, בכל מצב, לומר תיקון-חצות אצל הכותל-המערבי ובימי ספירת העומר היה מקפיד לספור שם את הספירה באריכות נפלאה.

ניתן לומר עליו את תיאורו של התנא-דבי-אליהו רבא פרק ד על החסיד: "...חכם מישאל, שיש בו דברי תורה לאמיתו, ומתאנח על כבודו של הקב"ה ועל כבודו של ישראל כל ימיו, ומחמד ומתאוה ומצפה על כבוד ירושלים ועל בית-המקדש ועל הישועה שתצמיח בקרוב בימינו ועל קבוץ גלויות".

נפטר בד' טבת ה'תש"ס כשהוא מזוכך בייסורים.

מתורתו שבכתב שאיר אחריו מספר מחברות מתקופת צעירותו, כתלמיד בישיבת "עץ חיים". וכן מעט התכתבויות. ת.נ.צ.ב.ה.

א

יום א' י"ט אלול תשמ"ד

כבוד ידיד נפשי ורב חביבי הרב הגאון המצויין בתורה ויראת שמים וכו', איש חי ורב פעלים, רבי משה צבי נר"י שליט"א

אחר דרישת שלום כבוד תורתו שיחי' בכבוד הראוי כמשפט, הנני לאחל למעלת כבוד-תורתו שיחי' ולרעייתו שתחי', את ברכתי הנאמנה לכבוד השנה החדשה הבאה עלינו לטובה, לכתיבה וחתימה טובה, בספרן של צדיקים גמורים, לאלתר לחיים טובים ולשלום, יחד עם כל משפחתו שיחי', ויוכה לעשות חיל להרמת קרן התורה והיהדות, ולמלוי האמת וגאולתה, בגאולת ישראל השלמה, בביאת משיח צדקנו ובנין בית-המקדש במהרה בימינו אמן.

אני לא מזמן התחלתי לכתוב מכתב למעלת כבוד-תורתו שיחי', אולם זה לא הולך לי כעת, וזה כשנה שלא קבלתי שום מכתב ממעלת כבוד-תורתו שיחי'. אני עמוס מאד מאד בהרבה מעניני צדקה, ויש לי כעת גם ענין נשואי נכדי היקר שיחי'. לבי כואב לי על כבוד שם קדשו של מרן הרב זצוק"ל, והאמת נעדרת, והאנשים שיודעים מפתחים לדבר, וזה גם כן מענין חבלי משיח ד' ירחם. ועוד חזון למועד ומי יתן וימצאו גואלים לזה.

ואני מסיים את מכתבי בצפ"י לישועה וברגשי כבוד ויקר מיטב הברכות והאחוליים,

יוסף ליב זוסמן

ב

יום ב' י"ב תשרי תשמ"ה

כבוד ידיד נפשי וחביבי היקר מאד איש חי ורב פעלים הרב הגאון כו' משה צבי נר"י שליט"א

שלו' וברכה וגמר חתימה טובה וחג שמח!

קבלתי את מכתבו בצירוף המאה לצדקה', רב תודות וברכות על הכל. בענין הרב ר' מתתיהו דיוויס זצ"ל עוד לא הספקתי לברר, כי אני לא שמעתי מזה, רק אני זוכר, שבהלוייתה של הרבנית' ע"ה, הוא הלך כל הזמן וליווה אותה על מקום קבורתה בסנהדרי'. ובענין מרן הגרימ"ח זצ"ל, הרי שלא עלה על דעתו להרהר, ומאד פחד ביראה עצומה מפני כבוד-קדושת מרן הרב זצ"ל, וכמו ששמעתי מאת הרב ר' צבי יהודה זצ"ל, שעל מרן הרימ"ח זצ"ל ראו בחוש איך שמקיים "א"ת ד' אלקיך תירא" - לרבות תלמידי-חכמים". ובענין הרב"צ שפירא זצ"ל,

1. הרב זוסמן היה איש צדקה גדול ומעשי חסד רבים, וסמוכי כסף גדולים הועברו על ידו לנצרכים. ראה בסוף ספר אור המועדים מאת הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, מהד' ה'תשס"ב.
2. הרבנית רייזא רבקה קוק זצ"ל, אשת מרן הראי"ה, בשנת ה'תשי"א.
3. הרב יעקב משה חרל"פ זצ"ל.
4. דברים י, כ.

ידוע שכל פעם ששמע שמדברים על מרן הרב זצ"ל, הי' מקבל על עצמו לצום, ובנו אמר לי בשמו, שטען, שלפי דברי הגרי"ח זוננפלד זצ"ל הוא רב ביפו, ואם כן גם על הרב של יפו אסור לדבר... יחסו למרן הגרי"מ הי' ידידותי ביותר. ופעם אמר לי, כשהפסקתי ללכת אצלו בגלל לחץ הקנאים, ואמר בשם אביו זצוק"ל, כי כאשר מי שהוא נוהג מנהג טוב והוא מפסיק, הקב"ה אומר עליו: "מה מצאו אבותיכם בי עול כי רחקו מעלי". ויש בזה הרבה לדבר, ועוד חזון למועד.

ברגשי כבוד ויקר ותודה וברכה

יוסף ליב זוסמן

ג

ב"ה יום ה' כ' מרחשוון התשמ"ה

למעלת כבוד ידיד נפשי ומכובדי היקר והנעלה מאוד, איש חי ורב פעלים הרב הגאון ר' משה צבי נריה שליט"א, שלו' וברכה וכל טוב סלה!

ראשית אבקש את סליחתו על איחור כתיבתי, הן בעבר והן בקשר לגלויותיו. בזמן האחרון היו לי הרבה טרדות, וגם עכשיו, מסיבות שונות, ולא יכולתי להתפנות לזה, ואתו הסליחה. והנה ישנם בידי כמה מכתבים ממורי ורבי הגרי"מ זצוק"ל, ובמכתב אחד משנת תרצ"ט, חודש אדר, כתוב שם בין השאר בזה הלשון⁵:

"עיקר יראת ד' הוא על ידי הכנת הלב, 'הכין לבו לדרוש את ד'!", ובוה עצמו זוכים למצוא את אלו השייכים לשורשו.

כן יש מי שאחוז בשורש ומי שאחוז בענף, ומי שאחוז בשורש הוא כולל יותר, וכל דרכי ד' נמצאים בו". עכ"ל אות באות.

ודברים אלו מתיחסים אליו בעצמו, שהי' כלול ממש מכל הדרכים, הן ממה שקיבל מאביו הצדיק הגאון ר' זבולון⁶ זצוק"ל, מרבו הגאון הקדוש ר' נחום משאדיק⁷ זצוק"ל, והן ממה

5. פסחים כב, ב, ועוד.

6. הרב בן-ציון אברהם בן הרב יהושע צבי מיכל שפירא זצ"ל, צדיק ירושלמי בן צדיק ירושלמי. נולד ה'תרל"ג, נפטר י"ג בשבט ה'תש"ז. אביו היה רבו של מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל. על ר' בן ציון אברהם ר' מיכל'ס ראה בספר צמח צדיק הגלווה לספר צבי לצדיק שנכתב על אביו על-ידי הגרי"מ בעריכת הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל.

7. כשמדברים סרה.

8. הרב זוננפלד, רב העדה החרדית בירושלים, המשיך לכנות את הראי"ה רבה של יפו, גם אחרי שנתמנה לרבה של ירושלים ואחר-כך לרבה הראשי של ארץ-ישראל.

9. ירמיה ב, ה.

10. מובא זה בליקוטי הראי"ה א, עמ' 421. המכתב במלואו מובא כאן לעיל עמ' 11.

11. דברי-הימים-ב יב, יד. ע' עזרא ז, י.

שקיבל מגאון הגאונים קדש הקדשים מהרי"ל דיסקין זצוק"ל, וכן מרבו הגאון הקדוש ר' יהושע צבי מיכל שפירא" זצוק"ל, ועוד ועוד. וכל זאת לא היתה שום סתירה אצלו, להתמסר כולו בעיקר למרן הרב הדומה למלאך ד' צבאות אביר ההשגה בדורנו זצוק"ל¹², וכל דרכי עבודת ד', הן מהחסידיים, הן מהפרושים, כלם התמזגו בו. ובאמת דרך עבודת הקדש הזאת קיבל אותה ממרן הרב זצוק"ל, שכלל בקרבו כל הדרכים השונות בלי שום סתירה כלל¹³, ממש פלאי פלאות, ואין כאן מקום להאריך בזה.

שמעתי ממורי רבי זצוק"ל, כי מרן הרב זצוק"ל עסק בתיקוני נשמות, והרבה פעמים הי' משוחח אודות אנשים גדולים מעולם האמת, שנכשלו באיזה ענין וענינים, וזקוקים לתיקון, ומרן הרב זצ"ל היה מצביע עליהם שהרי הם נמצאים פה בחדר. ואופן התיקון הי' על ידי שהי' מגלה את השרש הפנימי שבקדושה שהי' לאותו כשלון, ובוה הי' מתקן אותם. כך שמעתי בפירוש מפה קדשו.

ידוע גם כן מהצדיק הקדוש ר' מרדכי מאסמינא" זצ"ל, ששמע דרשותיו של הרב בחו"ל, ושאל אותו האם יש לו איזה גילוי מן השמים, שכן דברים אלו שאומר הרב, אי אפשר להגיד כי אם על ידי גילוי מלין מן השמים, ומרן הרב השיב אז בענוות קדשו, מדברי ה"תיקוני זוהר": "אנת אל" עתיד לאיתגליא בסוף יומיא, אית מאן דעתיד לאתגלווי לי' אפיין באפיין, ואית מאן דעתיד לאתגלי לי' טמירו מסטרא דנשמתי בשכל דילי"¹⁴, והוסיף עוד לומר (ספק אמר כן להצדיק הנ"ל), כי ראה את דוד המלך בחלום, ואמרו חז"ל: "הרואה את דוד בחלום

12. הגאון הרב זבולון חרל"פ זצ"ל, מחכמי ירושלים, היה דיין בבית דינו של רבה של ירושלים הגאון הרב שמואל סלנט זצ"ל.
13. הגאון הקדוש ר' נחום משאדיק זצ"ל בן ר' אברהם זצ"ל, מצדיקי ירושלים, אחד מ"חמשת האחים" לבית לעווי שהגיעו מפולגנה בשנת ה'תר"ד והיו לאבות ומנהיגי היישוב הישן והרחבת שכונותיו בירושלים. מקובל כי נמנה ר' נחום בין ל"ו צדיקים, וכי היה לו גילוי אליהו סמוך לכותל המערבי. מח"ס שו"ת אבני-קודש. אבי משפחת בהר"ן (=בן הרב נחום) העניפה.
14. הגאון הקדוש ר' יהושע צבי מיכל שפירא זצ"ל, רב מובהק למרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, אשר שימשו בצעירותו בדבקות מופלאה, ולאחר פטירתו עסק בהדפסת כתביו. ראה עליו בספר צבי לצדיק שכאמור נכתב על ידי הגרי"מ חרל"פ, ונערך על ידי הרצי"ה קוק זצ"ל. מחבר ספר "ציץ הקודש".
15. מרן הראי"ה קוק זצ"ל.
16. ראה בספרי הרב נר"ה שיחות הראי"ה, חיי הראי"ה, בשדה הראי"ה, ליקוטי הראי"ה א-ג, בפרקים על הגרי"מ"ה, שבכולם דוגמאות על נאמנותו לשני רבותיו.
17. מגדולי המקובלים בדורו, היה מבוגר ממרן הרב זצ"ל, שהיה צעיר באותו הזמן.
18. בקצת שינויים זו לשון הקדמת תיקונים מזהר חדש, מהדורה עם ביאורי הגר"א דף טו, ב; מהד' הר"ר מרגליות דף קג, א. בדומה לזה בראש הקדמת תיקוני זוהר, דף א, א. וראה רעיון זה בספרים במשך הדורות: מהר"ל, נצח ישראל פרק כח. הקדמת ר' חיים ויטאל לשער ההקדמות. מאור עינים לר' נחום מצ'רנוביל פרשת ויצא פס' וישא יעקב רגליו, מהד' מכוון מאור התורה ה'תשמ"ה, חלק א עמ' קט-קי. שו"ת רב פעלים לבן-אישי-חי, חלק ג, סוד ישרים, סימן ד"ה ואשר שאלת. אורות הקודש ג, דרך הקודש, צפיית הישועה פרק י, עמ' שסב. שם א, חכמת הקודש פרק קיט. פתיחת הרב ר' ראובן מרגליות זצ"ל לשו"ת מן השמים הערה ב. והשווה רמח"ל, בתוך ספר ירים משה, ירושלים ה'תשמ"ב, אגרת יב עמ' קיא; בתוך ספר אגרות רמח"ל, מכוון רמח"ל ירושלים ה'תשס"א, אגרת טו, עמ' נה-נו.

יצפה לחסידות ולרות-הקודש, שכן כתוב "או דברת בחזון לחסידיך"¹⁹20. גם בהיותו בהר הכרמל אמר שראה שם את אלי' הנביא בחלום, ואין ספק שרות-הקודש היתה שורה עליו.

גם דבריו היו מתקיימים, הן לטוב והן למוטב. ידוע לי מאחד שלמד במרכז הרב, הי' כנראה מבוגר, ומרן הרב הי' מסדר הקידושין אצלו, ופתאום בזמן החתונה פרץ איזה סכסוך, ולא רצה בשום אופן להכנס לחופה. ומרן הרב זצ"ל נגש אליו, ואמר: לך לחופה, ויהיו לך בנים זכרים, ושמע בקולו. ואחרי זה, בכמה שנים רצופות זו אחר זו, נולדו לו ששה בנים זכרים, ואחר-כך נולדה בת.

גם לפני כחמישים שנה, בשנת תרצ"ה, כמה ימים לפני חג הפסח חלתה אחותי תחי' במחלת דלקת קרום המוח רחמנא-ליצלן, והיתה מסוכנת ביותר, שכן באותו זמן הי' קשה לרפאות המחלה הזאת, וכמעט שהתייאשו ממנה, והי' חמור ביותר. ובמוצאי יום ראשון של פסח, שחל אז בשבת, הלכתי אני אבדל לחיים, עם אדוני אבי מורי ורבי ז"ל למרן הרב ז"ל, וספר לו את כל זה, ומרן הרב אמר שזה לא כלום והיא תרפא, והוסיף לה שם "ברכה", שכן בלילה ההוא התחילו להגיד "ותן ברכה", והי' זה פלא, שמאז התחילה להשתפר, עד שהבריאה.

כן שמעתי מר' פנחס רקובסקי שליט"א, שלפני כמה שנים הכיר איש אחד, שחי בערך 115 שנים, והי' הולך בלי מקל, ושאלהו במה זכה, ואמר לו שבביתו היו לפני שנים רבות מתאכסנים רבנים וכו', וגם מרן הרב זצ"ל, שהי' עדין רב ביפו, התאכסן אצלו כמה פעמים. והאיש הזה נכנס לבקש ממנו ברכה, והרב ענה לו, כי ברכת תלמיד-חכם אינו יודע אם יכול לברך, כי אם ברכת כהן, וברך אותו שיאריך ימים, ויזכה לראות בנחמה, והוסיף: "אני איני יודע אם אזכה, אבל אתה תזכה", וכן הי', שהאריך ימים ושנים עד אחרי מלחמת ששת הימים כמה זמן.

כן שמעתי מפה קודשו של מרן הגרימ"ח זצוק"ל, בהספדו על רבנו זצוק"ל ביום השבעה בחורבת ר' יהודה החסיד ז"ל, שפעם אחת הקים איש אחד קולנוע ליד שער שכס, ובליל שבת קדש היתה צריכה להתקיים ההצגה הראשונה, וכל ירושלים היתה אז כמרקחה, ומרן הרב זצ"ל קרא אותו אליו, או שהלך בעצמו אליו, ואמר שבשום אופן לא יעזו לעשות דבר כזה, והלה התחצף, ואמר שכן יעשה, והרב אמר לו: "תדע לך שזה לא יהיה ולא יתקיים", ובליל שישי, לילה אחד לפני שההצגה היתה אמורה להתקיים, עלה הקולנוע באש...

כן במכתבו של מרן הגרימ"ח זצ"ל להרב שמעון גליצנשטיין ז"ל, מזכיר הרב בלונדון, כתוב שם דברים נפלאים אודות זמן שהותו של הרב שם, ומעשיו הכבירים שפעל שם²¹. ומביא שם, שבזמן המלחמה העולמית הראשונה, שבאו להפציץ את לונדון, והיו מסתתרים במקלטים שונים, ומרן הרב זצ"ל לא נכנס במקלט, עד שראה שכבר כולם נכנסו, ורק אז הוא נכנס. ופעם אחת בזמן כל נדרי היתה אזעקה, וכלם רצו ללכת למקלט, והרב זצ"ל אמר אז שאף אחד לא ילך, וישארו פלם בבית-הכנסת, והוא מבטיח שבמשך כל היום הקדוש יום-הכיפורים לא

19. תהלים פט, כ.

20. ברכות נז, ב.

21. נדפס במאבני המקום קובץ יא, עמ' 53-51.

תפול שום פצצה בשטח בית-הכנסת, וכל מי שיהי' שם לא יארע לו שום נזק, וכלם שמעו לקולו, וכאשר אמר כן הי'.

שמעתי ממרן הגרימ"ח זצ"ל, שבהיות מרן הרב זצ"ל בגולה, כמדומה בשוויץ בזמן המלחמה²², נזדמן להיות במקום אחד עם כבוד-קדושת האדמו"ר מקארלין זצ"ל הפרנקפורטר, המכונה בשם הינוקא (שהוכתר לאדמו"ר בהיותו ילד קטן), והי' איש נפלא מאוד, שמו הרב ר' ישראל פרלוב²³, ופעם אחת, ביום ששי ערב שבת-קודש חזון פרשת דברים, קראו שניהם את הפרשה שמו"ת²⁴ בחומש אחד, וכאשר הגיעו לפסוק האחרון "לא תיראום וגו"²⁵, טפח לו האדמו"ר זצוק"ל על שכמו, והפנה את מבטו להרב זצ"ל, והדגיש את המילים האלה, באמרו: "לא תיראום מכוונות אליו" (בלשון זו: "לא תיראום מיינט מען אייך")²⁶.

כן ידוע, אשר האדמורי"ם מרחמסטרביקה, ר' נחומטשע ור' ולוולע²⁷ זצוק"ל, יחסם להרב הי' חיובי וידידותי, ובמודעה שהתקיימה על דבר יום תפלה על הרב זצ"ל בימיו האחרונים, כשהתבררה מחלתו, ואשר היה שם מתואר רבינו זצ"ל כ"גאון הדור", "עמוד התורה", ו"עמוד התוך אשר כל בית ישראל נשען עליו", חתמו על זה האדמורי"ם הנ"ל ביחד עם האדמו"ר ממודוויץ²⁸, והאדמו"ר ר' שלמה'לה זצוק"ל מזוהיל²⁹, וזה האחרון, האדמו"ר מזוהיל, הי' ידוע

22. ה' במנחם-אב ה'תרע"ה. הכוונה כמובן למלחמת-העולם הראשונה.

23. האדמו"ר הרב ר' ישראל פרלוב מסטולין. כסלו ה'תרכ"ט - פרנקפורט דמיין ב' בתשרי ה'תרפ"ב. בן ר' אשר מסטולין בן הבית אהרון מקרלין. נתייתם מאביו בעודנו ילד ונתמנה לאדמו"ר בהיותו בן ארבע וחצי שנים. מכאן מכונה "הרבי הינוקא". לאחר נישואיו כשחצרו גדלה, היה מיוחד בהנהגותיו: כשהיה יוצא מן העיר היה פושט בגדי האדמו"רות ולובש בגדי סוחרים. בקי היה בחכמות חול, ידע שפות זרות. הגאון ר' יצחק אלחנן מקובנה הגדירו כגאון. נפטר בעיר המרפא הומבורג ולכן נקבר בגרמניה. לכן מכונה "הפרנקפורטר".

24. שניים מקרא ואחד תרגום.

25. דברים ג, כב.

26. וראה עוד על כך לקמן בהמשך האגרת ד"ה סיפר לי מרן הגרימ"ח.

27. האדמו"ר הרב ר' מנחם-נחום (ה'תר"ר - ה'תרצ"ו) ואחיו ר' זאב (ולוולע) טברסקי בני האדמו"ר ר' יוחנן טברסקי מרחמסטרביקה. ראה ליקוטי הראי"ה א, עמ' 287 שהרב סידר עלייתם ארצה בשנות ה'תרפ"ם והצדי"קים. וכן שם עמ' 469-468, שם מסופר ענין המודעה שנוסחה, כמובא להלן. התכתבו עם הראי"ה: ראה אגרות לראי"ה מהדוב סי' רכ, רס, שלו. על ר' ולוולע ראה מאבני המקום יג עמ' 43-18.

28. האדמו"ר הרב ר' שאול ידידיה אלעזר טאוב. נולד ה'תרמ"ז. אוהב ארץ-ישראל גדול. ביקר בארץ ארבע פעמים על-מנת להשתכן בה, ובפעם החמישית עלה בידו. ידוע בניגוניו המופלאים המושרים בפי כל. בסוף ימיו התיישב בתל-אביב שם קבע את בית-מדרשו ושם התבססה חצרו. לוותיו בכסלו ה'תשי"ח היתה האחרונה בהר הזיתים עד לאחר שחרור ירושלים במלחמת ששת-הימים. התכתב עם הראי"ה: אגרות לראי"ה סי' רג, ריא.

29. האדמו"ר הרב ר' שלמה גולדמן. מקים חסידות זוועהיל בארץ-ישראל. נולד תרכ"ט, נפטר כ"ו באייר ה'תשי"ה. בן 31 הוכתר כאדמו"ר. בשנת ה'תרפ"ה עלה עם נכדו ר' מרדכי, בבורחם מפני שיני הקומיניסטים שהתעללו בהם. השביע את נכדו טרם שירד מסיפון האוניה שלא יספר את הוותם. ישב בישיבה ולמד וסברו שהוא "יהודי מזוועהיל", עד שכעבור שלוש שנים זוהה על-ידי תייר מזוועהיל כאדמו"ר שכיהן עשרים וחמש שנים על צאנו. משנתגלה מונה שוב כאדמו"ר לעשרים שנים נוספות. בשיתוף פעולה רצוף עם מרן הראי"ה קוק זצ"ל פעל להשיג רשויות עליה ליהודי רוסיה ופולין.

לבעל רוח-הקודש נפלא ובעל מופתים כבירים, והי' גדול מאוד בתורה, בנגלה ובנסתר, והוא הי' מעריץ את הרב מאוד, וסיפר לי אחד מחסידי זווהיל, כי יש מכתב מהאדמו"ר זצוק"ל, אשר בו הוא מתאר את הרב לצדיק יסוד עולם, והנ"ל הוסיף: אם תרצה לדעת היכן המכתב ההוא, תדע לך שהוא נמצא במשרד העדה החרדית בירושלים...

כשהגיע האדמו"ר הנ"ל לארץ ביחד עם נכדו, הרב הצדיק האדמו"ר ר' מרדכי זצ"ל³⁰, שהי' אז בחור צעיר לימים, הכניסו האדמו"ר זצוק"ל בעצמו לשיבת "מרכז הרב", ולמד שם כמה זמן, ואחר-כך הוא נכנס לשיבה חסידית³¹, אולם גם אז הוא הלך כל שבוע ביום שישי לשמוע שיעור מפה-קדשו של מרן הרב זצוק"ל. כך שמעתי מבנו של ר' מרדכי"לה.

עוד אמר לי, כי האדמו"ר מוהר"ש הנ"ל עמל רבות כדי להשכין שלו' בין הגרי"ח זוננפלד זצ"ל לבין רבינו זצ"ל. ואמר כי אם הי' שלו' אז יבוא משיח, ואחר-כך הפסיק לפעול בזה, ושאל לו נכדו הנ"ל מדוע הפסיק מזה, וענה שעדיין לא הגיע הזמן. ושמעתי שאמר, שבאמת בין הרבנים אין מחלוקת כי אם בין הצדדים. וידוע, אשר הגרי"ח זוננפלד כבדו באופן אישי, אלא שחלק על שיטתו. ושמעתי מפה-קדשו של כבוד-קדושת מרן הגרי"ח זצוק"ל, אשר בזמן היות הרב ביפו, והתקיים אז מסע התשובה בשנת תרע"ד ביחד עם הגרי"ח זצ"ל ועוד, ובנסעם יחד במרכבה, ועברו על אדמת הישובים של הקרן הקימת, קם הרב זצ"ל ממושבו בקרון, ורקד בשמחה עצומה על שהם זוכים לדרוך על אדמה יהודית, והגרי"ח זצ"ל ענה לו שאין זה כלום מאחר שהם מחללי שבתות, והתפתח אז וכוח חריף ביניהם, ולמרות הכל קיבל אז הגרי"ח זצ"ל את מרותו של רבנו זצ"ל בכל הנוגע למסע התשובה, וקבל על עצמו להתנהג בכל הדרך כפי רוחו ודרכו של רבנו זצוק"ל. ובאמת היתה אז הצלחה גדולה בכל המסע, והשפעתו של רבנו היתה גדולה מאד, כי היתה השכינה שורה עליו כאשר ניכר הי' לכל מזיו פניו הקדושים והודו והדרו.

ספר לי אחד מיקירי ירושלים, הרה"ג ר' שמואל הכהן ווינגורטין שליט"א, ששמע מאיש אחד, ששאל פעם אחת את הגרי"ח זוננפלד זצוק"ל, אם יבנה בית-המקדש בזמן דורנו זה, את מי הוא מציע לכהן ככהן גדול בעבודת בית-המקדש, ומיד ענה לו שבודאי את כבוד-קדושת מרן הרב זצ"ל, אך הוסיף כי לכהן גדול כן, אך לא לרב בירושלים.

סיפר לי מרן הגרי"ח זצ"ל, כי בשנת תרע"ד הנ"ל התכונן הרב זצ"ל לנסוע לחו"ל, כדי להשתתף בכנס' הגדולה של "אגודת ישראל", ומרן הגרי"ח נסע ללוותו במרכבת סוסים, אך בדרך שקעה המרכבה בביצת החול, ומאד הי' קשה להוציאה משם. בתוך כך אמר הגרי"ח למרן הרב זצ"ל, כי כנראה מן השמים מעכבים אותו לצאת לחו"ל, והרב זצ"ל בשמעו זה שקע במחשבות עמוקות כחצי שעה, ואחרי זה השיב למרן הגרי"ח זצ"ל, כי לענינים גדולים כאלה שהוא מתכונן לפעול בחו"ל הרי שרק סוסים מסוגלים לעכב... ומרן הגרי"ח אמר לי, שרבנו רצה להפגש שם עם כל הגדולים המופיעים שם, כדי להשפיע עליהם לפעול למען העלי' לארץ ישראל. אולם מיד פרצה המלחמה העולמית הראשונה, ורבנו לא הצליח להגיע לכנסיה

30. האדמו"ר הרב ר' מרדכי גולדמן, ה'תרס"ו-ה'תשל"ט. משנת ה'תשי" האדמו"ר מזוועהיל.

31. ישיבת "שפת אמת".

הגדולה, אולם הי' כציר ושליח נאמן לפעול לטובת ישראל בגולה, וכן בארץ, ובפרט בהיותו בלונדון, פעל גדולות ונצורות במסירות נפש ממש, כי הי' בסכנת מות מפני פעולותיו הרבות והתקיפות נגד ממשלת בריטני', והצליח להציל הרבה יהודים מלהשתתף במלחמה, וכן הציל הרבה יהודים מרוסי' שהיו אז בבריטני', ורצו השלטונות להסגירם לרוסיא, ורבנו נלחם על זה בתוקף, והצילם. (וכנראה שלזה התכוון האדמו"ר מקארלין צוק"ל, שאמר לרבנו כי "לא תיראום" הכונה אליו, וכנ"ל).

שמעתי ממורי ורבי הגרימ"ח זצ"ל, באחת מן האזכרות בישיבה למרן הרב זצ"ל, כי היתה איזו תקופה שרבנו האריך מאוד בפסוק "שמע ישראל", עד כדי שכל הקהל גמרו את כל פרשיות הקריאת-שמע, והוא ז"ל עדיין לא גמר את הפסוק "שמע ישראל", ומרן הגרימ"ח אמר, שהעיו לשאול את הרב פשר הדבר, והשיב לו, כי כל עוד איננו מרגיש עדיין שהכניס אמונת אחדות ד' בלב כל אחד מישראל, אינו יכול להמשיך, ורק אחרי שהוא מרגיש בנפשו שכבר הצליח להכניס אמונת היחוד בלב כל אחד ואחד מישראל, אז הוא יכול להמשיך הלאה...

כן ספר, שפעם אחת בקר אצל הרב זצ"ל במוצאי יום-הכיפורים, וראה ששמחתו של הרב עוברת כל גבול, והי' לפלא בעיניו. ואמר לו הרב, כי ביום-הכיפורים מתקיים "זורקתי עליכם מים טהורים"³², והיינו רק בבחינת זריקה, וכאשר מגיע מוצאי יום-הכיפורים, אז הטהרה כבר זורמת בלי גבול (שכבר נפתח המעיין ביום הקדוש), וביום-כיפורים זה, הוא זכה להגיע למדרגה גדולה באהבת ישראל, עד כדי כך שאפילו כל אלו המעיקים והמצירים ומבזים ומשפילים אותו עד עפר, כל מה שיבזו אותו יותר, וכל מה שידרכו אותו ביותר ברגליהם, לא תזוו אהבתו מהם אפילו כמלא נימה, ואדרבה, אהבתו להם תגבר ביתר שאת ויתר עז. וכן הי' עושה למעשה, שפעל במסירות נפש לטובת אלו שעשו לו הרבה צרות³³.

32. יחזקאל לו, כה.

33. על כמה סיפורים כאלו ראה בספר ליקוטי-הראי"ה למו"ר הרב משה צבי נרי"ה זצ"ל, חלק ב עמ' 39-40, 57-58, 62-64. ודברי הראי"ה על כך שם בעמ' 48. וכן בספר בשדה-הראי"ה עמ' 403-406. ובספר מועדי-הראי"ה עמ' רל, רעה-רעט, שע, תקכו-תקכה, ושם בעמ' שנא: "לא סירב לקבל שום בן אדם". וכן בספר "מלאכים כבני אדם" עמ' 199-214. וראה אגרות-הראי"ה חלק שני אגרת תיח, עמ' עג, אל הגרי"מ חרל"פ זצ"ל: "חלילה לנו למעט אף ככל-שהוא את קשר-האהבה לכל יראי-ד' והושבי שמו, באיזו מדה שהיא, וגם דילוגם ושגיאיתם, ואפילו שנאתם וקנאתם, מעוררת בנו אהבה וידידות פנימית, המעודדת אותנו לדרוש שלומם וטובתם בכל לב ונפש". ובשו"ת דעת-כהן סי' קלא כתוב: "בתשובה למכתבך בענין הצדקה, דין תורה הוא שמי שבא ואמר האכילוני אין בודקין אותו, רק אם בא ואמר כסוני בודקין אותו (ע' שולחן-ערוך יורה-דעה סי' רנא סע' י). ...ובכלל יש בזמן הזה צורך להמשיך רחמים על כל ישראל, שמפני הצרות גם העבריינים שנראין כמודיין יש לומר שהם נחשבינ' כשוגגים". וכן באגרת אל הסופר ר' בנימין, מתמוז ה'תרצ"ד: "בכל סיעה ובכל תנועה ישנם בודאי דברים שאיני יכול להסכים עליהם, אבל זה לא יוכל לגרום, שאהבתי מלאת השלבת היוקדת בי לעמנו הקדוש ולכל פרטיו, תהיה נפגמת אפילו כחוט השערה, והיא עומדת בקרבי במדה שזה למכבדי ולבוזי, את כולם אני אוהב בלא מצרים" (מאמרי הראי"ה עמ' 523). ובאגרת א'יקח: "על דבר מכתבי הפלסטר שנלחו מאיזה אנשים נגדי, אין כדאי לשום על זה לב כלל, גם בשעת פעולתם לא תפס הענין מקום, וקל-וחומר כעת שאין מעלה על לב דברים כאלה, שאיזה יחידים הרחוקים מהעולם ומהחיים עושים במחשכים, ואני איני מקפיד עליהם כלל, ואדרבא אני מקרב את העניים שבהם, כשהם דרושים לעזרה". וכן ראה "לשלושה באלול" למרן הרצי"ה קוק זצ"ל, א, סע' קנח ובחוברת

סיפר לי מרן הגרימ"ח זצ"ל, שבזמן שנפטר הגאון הקדוש בעל ה"לשם שבו ואחלמה"³⁴ זצוק"ל, קרא אותו מרן הרב זצ"ל לבוא אליו (וכמדומה שאמר שהרב הלך אליו עצמו במיוחד), ואמר לו, כי מאחר שעכשיו חסר בעולם לימוד תורת הנסתר של מרן בעל ה"לשם", ולכן יראה לקבל עליו להוסיף הרבה בלמוד הנסתר, כדי להשלים מה שחסר, וכי לשם כך גם הוא בעצמו קיבל על עצמו להוסיף יותר בלמוד הנסתר.

כנ"ס סיפר לי מורי ורבי הנ"ל, כי רבנו אחרי חתונתו שהי' עוד בביתו של חותנו הגאון האדר"ת זצ"ל, נכנס אצלו בחדרו, וראה שהרב מסתובב בחדר עם ספר הזוהר בידו. נגש אליו חותנו האדר"ת זצ"ל, וחטף אותו מידו, ואמר לו בזה הלשון: "אם אתה תעסוק בזוהר - הרי מי ישיב תשובות עגונות", וסיים מרן הגרימ"ח, שהגאון האדר"ת זצ"ל לא חשב ולא תאר לעצמו, שחתנו הרב יוכל גם לעסוק בחכמת הזוהר הקדוש והנסתר, ויחד עם זה להשיב תשובות עגונות, כאשר כן הי' באמת.

הרב ר' אבא רקובסקי זצ"ל סיפר, כי הרבה פעמים נודמן לביתו של מרן הרב זצ"ל בזמן שכתב את ה"הלכה-ברורה" על הש"ס, והי' מעתיק את לשונו של הרמב"ם מבלי להסתכל במקור, ושאל אותו מדוע אינו מסתכל במקור, וענה לו כי טריחא לי' מילתא להוציא את ספר הי"ד החזקה' מהארון כל פעם שצריך, ואחרי שיגמור לכתוב יסתכל במקור אם העתיק על נכון, ואף פעם לא קרה שיצטרך לתקן את הלשון.

הרב הצדיק ר' ישעי' חשין זצ"ל, שהי' מלמד בעץ-חיים, ויחד עם זה בעל מדרגה גדולה בנגלה ובנסתר ובעבודת ד', למד אצל מרן הרב יהושע צבי מיכל שפירא זצוק"ל, ואצל הגאון הצדיק ר' זבולון חרל"פ זצוק"ל, אביו של מרן הגרימ"ח זצ"ל, וגם אצל הגאון ר' יעקב

נפש-הראי"ה עמ' כא-כב. וכן סיפור הרב יהושע קניאל זצ"ל ראב"ד חיפה בתוך קובץ "מאבני המקום" יא עמ' 60. יתכן שמדה זו למד גם מרבו הגדול ר' ראב"ל מדננבורג שכותב (שור"ת ראש לראובני, חלק הדרושים, דרוש ב, עמ' קז:): "ואף אם עשה אחד לך שלא כהוגן אל תעשה לו מאומה, ותתנהג בעולמך הכל בחסד... וזהו חכמה גדולה איך להתנהג בעולם הכל בחסד ועל [=ולפי] מדת השלימות של הגבורה של השי"ת שהוא עושה משפט... ועושה משפט לעשוקים, כן יתנהג האדם - לא ישלם גמול לאדם כפי ערך יכולתו, אדרבא בגבורתו יעשה טובות ויציל עשוק מיד עושקו". וכן מרבו הנצי"ב שכתב בהעמק-דבר בראשית מט, כד ד"ה משם רועה אבן ישראל "ממדה של חסד נפלא להיטיב למי שמריע לו". ובהרחב דבר ויקרא יט, יח. ובספר "רבי אריה היה אומר" על אבות ב, ט "שכן טוב", מביא רבי אריה לוי זצ"ל מהר"י לירמא, כפי המובא במדרש שמואל לר' שמואל די אוזידא, תלמיד האר"י: "שיעשה עצמו שכן טוב לכל שכניו לעולם, ואפילו ששכניו יהיו רעים לו, ישתדל הוא להועילם ולא להזיקם, באופן שיעיל אפילו למזיק לו". וכן כתב בתומר דבורה במדת כתר. ובהנהגות "מרגניתא טבא" לגאון הצדיק ר' יהונתן מוואהלין זצ"ל שמביא הי"חפץ חיים" בסוף ספרו: "להזהר מאד ממחלוקת... וכל שכן במחלוקת רבים, ויכניע עצמו נגד החולקים עליו ויבקש שלום מהם... ואף בלב יזהר מאד מלשנוא אותם, ויזהר שלא לדבר לשון-הרע עליהם, ולא יריע להם בשום דבר, ואדרבה, יעשה טובה להם בכל מה שיוכל".

34. נפטר בירושלים כ"ז באדר ה'תרפ"ו. הראי"ה ניסח את הנוסח שנחרת על מצבת קברו של איש אלקים זה, ליקוטי הראי"ה ב, 304-305, שם מובא הנוסח.

35. מובא בליקוטי הראי"ה ג, עמ' 160.

אורנשטיין זצ"ל³⁶, וגם למד קצת אצל מרן הגאון הקדוש מהרי"ל דיסקין זצוק"ל, והי' מבאי ביתו תמיד. והי' ממש מיחידי סגולה אשר מעטים דוגמתו. ולמרות שהי' מקורב לחוגי העדה החרדית, הרי שהי' מקורב ביותר למרן הרב זצוק"ל, והי' מבאי ביתו תמיד. וסיפר לי, כי בזמן שרבנו התקבל להיות רב בירושלים, הזמינו אותו לבוא ולבחון בכתה הגדולה ב"עץ חיים", בחדר של הרב ר' חיים מן זצ"ל³⁷, ורבים באו לראות ולשמוע, וגם הוא הי' שם, וכאשר הסתכל על פני קדשו של רבנו זצוק"ל, התרגש מאוד, והתבטא בהתפעלות: "הרי השכינה שורה עליו", ואחד מן הקנאים שהי' נוכח שם תקף אותו על זה בחריפות, איך הוא יכול להגיד דבר כזה על רבנו? ואני זוכר, שבזמן שהתגברה מחלתו של הרב זצ"ל, הי' אז יום תפילה כללי, ובעץ חיים התקיימה תפלה גדולה של כל תלמידי התלמוד-תורה ביחד, וגם קהל רב. והרב הצדיק ר' ישעי' חשין זצ"ל הי' השליח-ציבור, והתפלל אז בהתרגשות גדולה, בככיות עצומות ובדמעות שלישי, כאשר ראיתי בעיני ובאוזני שמעתי.

שמעתי³⁶ מהרב ר' שמואל אהרן שזורי ז"ל³⁸, כי בהיות כבוד-קדושת האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלתר⁴⁰ זצוק"ל בירושלים בשנת תרפ"א, התקיימה מסיבה שבה השתתף כבוד-קדושת האדמו"ר זצ"ל עם מרן הרב זצוק"ל, ואחד מן החסידים, שהי' קנאי חריף ביותר, לא רצה להיות תחת קורת גג אחד עם רבינו זצ"ל, ועמד על גוזזטרא מאחוריהם, וכבוד-קדושת האדמו"ר הרגיש בזה, ולקח כוסו של הרב זצ"ל, ומוג את זה בכוסו, ופנה לאחוריו, וקרא לאותו חסיד לבוא לקבל שיריים, ובעל-כרחו הוא נכנס ושתה את השיריים של הרבי הממוזגים ביחד עם השיריים של מרן הרב זצוק"ל...

סיפר⁴¹ לי מרן הגרימ"ח זצוק"ל, כי בזמן שהרב זצ"ל הי' עדין ביפו, הוא שמע מפה-קדשו של מרן הרב זצ"ל שיחה עמוקה מאד, בענין מה שכתבו הראשונים ז"ל דשבע שמיטות הן ואנו בשני, ורבנו האריז"ל אמר שאין להאמין בדברים אלו וכו' (בכמה מקומות ובפרט בשער מאמרי רשב"י, באדרא רבא בפרשת נשא), ומרן הרב זצ"ל אמר לו אז, שאף שבודאי אין להרהר אחרי דברי רבנו האריז"ל, שהם קבלה אמיתית מפי אלי' הנביא וכו', בכל זאת יש מקום גם לדברי הראשונים ז"ל, ואין סתירה ביניהם, ואלו ואלו דברי אלקים חיים, וביאר אז הרב זצ"ל כל זה בהסבר עמוק מאד, ומרן הגרימ"ח ז"ל אמר לי שלא הבין כלום מהשיחה ההיא, ולא העזי לשאול ממנו הבנת הענין.

שוב סיפר לי בזמן האחרון, שראה בחלומו את מרן הרב זצ"ל עומד ודורש את כל הענין, והוא זכה אז להבין את דברי קדשו בשלמות, אולם בקומו משנתו שוב שכח הכל, אך שרש הדברים נשאר אצלו, ולא ביאר לי את זה.

36. בן הרב ר' ישעיה אורנשטיין, ה'תרי"ט-ה'תרס"ח. נדפסו ממנו כמה ספרים, ביניהם: "חידושי רבי יעקב אורנשטיין", ירושלים ה'תשל"ד.

37. היה המלמד בישיבת "עץ חיים" בכיתת הנערים בני 15-16.

38. סיפור זה מובא בליקוטי הראי"ה א, עמ' 156.

39. מזכיר הרבנות הראשית.

40. בעל ה"אמרי אמת", מגדולי מנהיגי יהדות פולין, נפטר בירושלים בשנת ה'תש"ח. על יחסי הידידות עם הראי"ה ראה מאבני המקום קובץ יג.

41. זה והסיפורים להלן מובאים בליקוטי הראי"ה ג, עמ' 159 ואילך.

כן סיפר לי, שבאותו זמן שהי' [הראי"ה] ביפו, היו באים אצלו גדולי החסידים מברסלב⁴², אחד מהם הוא הגאון החסיד בעל מוח נפלא ר' אברהם מטשעהריץ זצוק"ל⁴³, מחבר ספר ביאור הליקוטים (והם ביאורים עמוקים על דברי מוהר"ן מברסלב זצוקלה"ה בליקוטי מוהר"ן), והשני לו החסיד הנפלא ר' ישראל בער זצוקלה"ה, והיו באים מדי שבת בשבתו בזמן סעודה שלישית; והם העריכו והעריצו מאד את רבנו זצ"ל, ואחד מהם אמר שיש להרב נשמת מוהר"ן ז"ל.

ושוב שמעתי בשם הרב החסיד ר' אלי' חיים רוזין זצ"ל, שהי' מתלמידי הרב רבי אברהם בעל ביאור הליקוטים זצ"ל, והלה סיפר לתלמידו כי לילות רבים בילה עם הרב זצ"ל, והיו משוחחים יחד שעות רצופות, כמעט כל הלילה. וידוע גם כן שרבנו זצ"ל הי' מקרב מאד את חסידיו ברסלב, והי' מחזק ומעודד. גם ידוע ומפורסם, שהרב החסיד ר' שמואל הורביץ זצ"ל תפסוהו הקומוניסטים אחרי שבילה חצי שנה באומן על קברו של הרבי וכו', והאשימו אותו כמרגל, וכבר הי' מוכן לתלי', וכשנדע כל זאת לרבינו זצ"ל, פעל נמרצות עד שהוציאו מחדר התלי', והחזירו בריא ושלם לעיר הקודש ירושלים.

שמעתי מהרב ר' בניציון אלפס זצ"ל, בהספדו על הרב זצ"ל בבית-המדרש בשכונת כרם (כידוע התקיימו הספדים על הרב כמעט כל יום במשך שלושים יום בכל בתי-הכנסת), שבזמן חליו של הרב ז"ל, הוא נכנס אליו, ושאל אותו: "הרי אמרו חז"ל: "כל שחברו נענש על ידו, אין מכניסים אותו במחיצתו של הקב"ה"⁴⁴, והרי ישנם הרבה שצריכים להענש על ידו על כל מה שעשו לו, ואם כן מה יהי", וענה לו הרב בזו הלשון: "חס ושלו' שום אחד מישראל לא יענש על ידי, כי אני מוחל וסולח לְכֻלָּם במחילה גמורה".

אהבת ישראל של רבינו זצ"ל לא היתה אהבה רגילה וטבעית, כי אם אהבה עליונה מאד, בהכירו את גודל ועוצם קדושת ישראל, אשר פֶּלֶם יחד, בלי יוצא מהכלל, הם אור קדושתו ושכינתו יתברך שמו, ואהבה כזו היא אהבת ד' ממש, כאשר שמעתי מפה-קדשו של מרן הגרימ"ח זצוק"ל, ומשום כך אהב את פֶּלֶם אהבה עזה מאד, והי' מוכן לשרת את פֶּלֶם, אוהב ושונא, גדול וקטן, לְכֻלָּם התמסר בלב ונפש, כאשר כל יודעיו ומכיריו ראו את זה עין בעין, ומשום כך לא הפריע לו במאומה לקבל את כל אחד ואחד בסבר פנים יפות, ולענות לכל אחד על כל משאלותיו, אפילו בזמן היותו טרוד מאד, ולזאת, הדלת היתה פתוחה אצלו תמיד, בכל עת ובכל שעה. וכאשר קרה לי גם כן עם כבוד-קדושת מרן הרב זצוק"ל בזמן שהוא הי' טרוד ללכת לשלטון באופן דחוף בענין של סטבסקי כידוע⁴⁵, ואני הייתי ילד כבן י"ב, ובאתי אליו לשאול ממנו איזו קושיא בגמרא, והוא תיכף קבל אותי והתייחס אלי יפה.

42. לגבי המסופר כאן עיין עוד במכתב הבא שתיקן הרב ווסמן כמה דברים.

43. הרב אברהם חזן בן ר' נחמן מטולטשין, ראה ליקוטי הראי"ה ב, עמ' 305.

44. שבת קמט, ב.

45. אברהם סטבסקי, שעליו היתה עלילת-הדם כאילו רצה את המדינאי חיים ארלווירוב הי"ד, בסיון ה'תרצ"ג. שוחרר מציפורני הבריטים ומסייעהם היהודים שביקשו להוציא לפועל את גור-דין המות שגורו עליו. כידוע, לימים נרצח על סיפונה של אוניית הנשק "אלטלנה" שהביא האצ"ל לארץ, עם חברים רבים, בידי פלוגת ההגנה בפיקודו של יצחק רבין.

פעם אחת רציתי להכנס אליו מבנין הישיבה, וברצותי להכנס לחדר הגדול ששם הי' מקבל את כולם, והי' עורך שם את הסעודה השלישית כידוע, פגשתי יוצא משם [את] המשמש בקדש, ואמר לי אל תכנס עכשיו, והוא הלך, ולא ידעתי פשר הדבר. ופתחתי את הדלת בזהירות ובשקט, ובתחילה לא ראיתי שום דבר, אך היתה לי הרגשה כאילו אני נמצא עתה בגן עדן, והרחתי ריח של קדושה ונעימות, ולא ידעתי למה, אך בהביטי אנה ואנה ראיתי שם את כבוד-קדושת מרן הרב זצ"ל נשען על ספסל אחד ונרדם, ומיד יצאתי. ולא דבר ריק הוא, שכן מרן הגרימ"ח ז"ל כתב במאמר אחד, "כל מי שהי' בא אתו במגע ובמשא הי' מוכרח להיות מושפע מריח הקל תפוחים קדישין שהי' מלווהו תמיד" (הכוונה על השראת השכינה הקדושה).

בענין היחס של גדולי ישראל למרן הרב זצ"ל, ידוע כי כל אלו שהכירו אותו מקרוב, העריכו והעריצו אותו מאד. לדוגמא אזכיר את מרן הגאון ר' איסר זלמן מלצר זצ"ל, עד כמה העריץ אותו בחייו, ולאחר פטירתו הרי נשא עליו ארבעה הספדים: בזמן ההלוי, כשהוציאו אותו מחוץ לישיבה הספיד אותו תמרורים בבכיות עצומות, וקרא עליו "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" וכו'. בכלות השבעה הספיד אותו בחורבת רבי יהודה חסיד ז"ל. ביום השלושים בישיבת מאה שערים. ביום השנה הראשון בישיבת מאה שערים. וכל זה בקול בוכים ובהתרגשות גדולה מאד, ואני שמעתי אותו אז.

על ההספדים שנשא עליו מרן הגרימ"ח זצ"ל אין מה לדבר, כי עוד לא נשמעו הספדים כאלה, ומי שלא שמע אותם לא יכול לתאר איך ומה, ממש נורא מאד, הרעישו את כל הלבבות. כן התקיימו הספדים נרגשים מאד מכמה רבנים וגדולי ישראל ואכמ"ל.

שמעתי מאת כבוד-קדושת מרן הגרימ"ח זצ"ל, שרבנו הרב זצ"ל הי' נוהג כל יום שישי להכנס בהיכל הישיבה, ולהוציא ספר תורה מתוך ארון הקדש, והי' קורא בזה שנים מקרא, ותרגום בחומש כמובן, כמנהג רבנו האריז"ל, והי' קורא את הטעמים בעצמו כראוי, מבלי שיצטרכו לסייע לו, כי הי' בקי בהם בעל פה. וכן בשבת קדש, כאשר לא הי' מי שיקרא בתורה, הי' הוא ז"ל נגש וקורא הכל. (והי' זה דבר קטן אצלו, שכן הי' בקי בעל פה בכל חדרי תורה, בתנ"ך, בתורה שבעל-פה בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, תוספתא, מכילתא, זוהר הקדוש ומדרשים וכתבי האריז"ל, עוד ועוד, ממש פלאי פלאות).

עוד שמעתי מכבוד-קדושת מרן הגרימ"ח זצ"ל, שלמרן הרב זצ"ל היתה נשמה גבוהה מאד שכמה דורות לפנינו לא ירדה לעולם נשמה גבוהה כזאת, ולא הי' לפי הדור, ולכן לא זכו להבינו.

כל זה גמרתי לכתוב ביום כ"ט כסלו תשמ"ה, שהיו לי הרבה הפסקות מסיבות שונות, כי הייתי טרוד מאד, ורק מתוך התאמצות גדולה כתבתי. ובוהו אנמור כעת בשעה טובה ומוצלחת, ואני מקוה שתהי' תועלת גדולה מכל זה.

ברגשי כבוד ויקר וברכת כל טוב וחג האורים שמח,

46. הגאון הרב איסר זלמן מלצר זצ"ל, מגדולי ראשי הישיבות, רבה של סלוצק, ולאחר מכן ראש ישיבת "עץ חיים" בירושלים, מחבר ספרי "אבן האזל" על הרמב"ם.

47. מובא בליקוטי הראי"ה ג, עמ' 160.

ידידו דורש שלום תורתו באהבה רבה, והמצפה לישועה קרובה מאד

יוסף ליב זוסמן

ד

ב"ה אור ליום ג' כ"ח אדר התשמ"ה

כבוד ידיד נפשי הרב הגאון וכו' רמ"צ נרי' שליט"א

שלו' וברכה וכל טוב סלה וחג כשר ושמח!

קבלתי את מכתבו בצירוף הצ'ק על סך עשרת אלפים שקלים. רב תודות וברכות למעלת כבוד-תורתו שיחי'. אני ממחר לענות בקיצור כעת. במכתבי הקודם חלו כמה טעויות.

ר' ישראל בער אדעסער שליט"א הוא חי, אלא שהוא זקן מופלג, אך לא לו מתיחס הענין, כי אם לר' ישראל קארדינער זצ"ל, ועליו שמעתי ממרן הגרימ"ח זצוק"ל, שכמדומה הוא אשר אמר על מרן הרב זצוק"ל שיש בו נשמת מוהר"ן, וכמדומה שאמר שהוא יותר חשוב מר' אברהם ר' נחמן'ס זצ"ל⁴⁸, יתכן בעבודת ד' אך לא בהשגה, וצריך עיון. ומרן הגרימ"ח אמר עליהם, שהם באו לסעודה השלישית למרן הרב זצ"ל בזמן שהי' ביפו.

אני שמעתי מר' קלמן רויזין שיחי', בנו של ר' אליהו חיים ז"ל, תלמיד ר' אברהם, שאמר שר' אברהם בילה לילות שלמים עם הרב זצ"ל ביפו, והבנתי מדבריו שכאילו ר' אברהם בעצמו סיפר זאת. כעת שאלתי אותו, ואמר לי שהוא רק שמע מהרב ר' צבי יהודה זצ"ל, בנו של הרב ז"ל, שסיפר לו שבזמן שר' אברהם בא להרב ביפו, הסתגר אתו לילה שלם ושוחחו ביחד. אולם שמעתי בשם אחד מתלמידיו, ר' לוי יצחק, שר' אברהם אמר לו, שהרב הפריז יתר על המדה בדרכו ושטתו, ואין כאן מקום להאריך. ושמעתי שישנה הסכמה מהרב על ספר ביאור הליקוטים, אלא שחלק מסוים לא נתן שידפיסו את זה. אני מקוה לקבל את זה במהרה. ובלי נדר עוד חזון למועד על כל הדברים, רק שעתה איני יכול לכתוב יותר. אני מתפלל [? ?] לרפואה שלמה.

בברכת חג כשר ושמח ולאכול מן הזבחים ומן הפסחים, ברגשי כבוד ויקר ותודה וברכה, ידידו,

יוסף ליב זוסמן

נ.ב.

כשרק תהי' אפשרות, אני אמלא בלי נדר את כל משאלותיו, ויותר מזה, כפי מה שידוע לי.

48. הרב ר' אברהם חזן בר' נחמן מטולטשין, ראה לעיל אגרת ג.

ה

ב"ה יום שני, ג' תשרי תשמ"ז
 כבוד ידיד נפשי היקר הגאון וכו' מ"צ נר"י שליט"א
 שלו' וברכה וגמר חתימה טובה!

קבלתי את מכתבו בצירוף ברכתו היקרה ובצירוף הצ'ק על סך 50 ש"ח. רב תודות וברכות
 למעלת כבוד-תורתו שיחי' [? ?] לפני שלחתי מכתב למעלת כבוד-תורתו שיחי', בודאי כבר
 קבל את זה. ברגשי כבוד ויקר ותודה וברכה לגאולה השלימה במהרה בימינו אמן
 ידידו,

יוסף ליב זוסמן

ו

יום ב' כ' אדר-ב תשמ"ט

כבוד ידיד נפשי היקר מאד ורב המעש והפעלים לתורה ולחסד ולהאדרת שם קדשם של
 רבותינו הקדושים מרגן הגרא"י קוק והגרי"מ חרל"פ זצוק"ל זכרן יגן עלינו ועל כל ישראל,
 אמן.

שלו' וברכה עד בלי די! להצלחה רבה בכל הענינים!

קבלתי את מכתבו בצירוף הצ'ק ע"ס 100 ש"ח, רב תודות וברכות על הכל. הספר "מכתבי
 מרום" נמצא אצלי, גם הספר "לכבודה של תורה" ישנו אצלי, שמאד חפצתי לקבלו, שיש בו
 תועלת רבה. ובקשר להסכמה של מרן הרב זצ"ל על ביאור הליקוטים, שמעתי מזמן ממשפחת
 הרה"ח ר' מאיר אשין" זצ"ל, שהי' מאד מקורב להרב זצ"ל, ואמרו לי אז שימציאו אותם לי,
 כנראה שהעלימו את זה, שכן כיום ישנם הרבה קנאים ביניהם, ויתכן אצל משפחת הרה"ח ר'
 שמואל הורביץ, ומאד הי' רצוי לרכוז הרבה חומר, שכן ישנם הרבה סילופים, ויש דור חדש
 אשר לא ידע את יוסף וכו'.

יהי רצון שחפץ ד' בידו יצליח, ויזכה לקדש את ד', ויהי ד' אתו להגדיל תורה ולהאדירה,
 ונזכה לגלות תאמת בגלוי אורו של משיח בקרוב ממש.

בלי נדר שיהי' לי משהו חדש בענינים, אודיע למעלת כבוד-תורתו שיחי'.
 ברגשי כבוד ויקר ובברכת כל טוב,

יוסף ליב זוסמן

אגרת זו שלפנינו, כפי שעולה מתוכה, נכתבה בהמשכים לאורך תקופה ממושכת. ראשית כתיבתה בשנת ה'תש"ן, והמשיכה כעבור שנה ויותר. כנראה כאשר ראה הרב זוסמן זצ"ל כי לא עולה בידו לסיימה, שלח את אשר הצליח לכתוב עד אז. על כן סדר ההדפסה אינו כסדר הכתיבה. האגרת פותחת במה שנכתב כשנה לאחר תחילת כתיבתה. לאחר מכן ממשיכה אל מה שנכתב סמוך לשליחתה, ולבסוף באה האגרת המקורית, אשר כתיבתה החלה למעלה משנה קודם לכן.

בראשיתו של אחד מן החלקים של מכתב זה כותב הרב זוסמן: "כמובן שיש במכתב זה דברים שאין לפרסמם". על פי דברי רבנו אלה, השמטנו מן המכתב מה שנראה היה לנו שלא היה לרצונו לפרסם, ויהי רצון שלא תצא תקלה מתחת ידינו. ראה ליקוטי הראי"ה ג, עמ' 143-141 שמוכא שם חלק מאגרת זו.

ז

יום ד' כו' חשוון תשנ"א תנש"א

כבוד ידיד נפשי וכו' הרמ"צ נרי' שליט"א

שלום וברכה וכל טוב סלה.

קבלתי את מכתביו והרצוף אתם. והנה מכתבי הנ"ל, שכתבתי למעלת כבוד-תורתו שי' לפני שנה, ועוד לא גמרתי אותו, פשוט בעוה"ר איני מצליח בזה מסיבות שונות. ובענין מרן הגרימ"ח זצוק"ל, חשבתי לכתוב אודותיו, ולא יצא לפועל, וחבל מאד על זה, ונקוה שבעזרת ד' יתברך סוף סוף יתגלה הכל.

ובקיצור העניין: מרן הגרימ"ח ז"ל נולד ביום שבת-קודש פרשת משפטים, כ"ט שבט תרמ"ב, לאביו, הגאון הצדיק קדוש וטהור עובד ד' במסירות-נפש רבי זבולון חרל"פ זצוק"ל, שהיה תלמיד מובהק להגאון הקדוש רבי נחום משאדיק זצוק"ל. ומרן זצ"ל קיבל ראשית דרכו בתורה ועבודה ויראת ה' בקדושה ובטהרה מאביו זצ"ל. וכמו ששמעתי מאת הגאון הצדיק ר' ישעי' חשינ זצ"ל, שאמר עליו שהוא קיבל את ההתלהבות ואש הקודש מאביו. וכבר בצעירותו נודע לצדיק קדוש, עם גדולתו בתורה מילדותו.

הוא התחתן בגיל שש עשרה, בתרנ"ח. כמו שהוא ז"ל סיפר לי, שתיכף אחרי החתונה היו אנשים באים בליל שבת-קודש לעמוד מאחורי חלון ביתו, לשמוע את הקידוש שהי' אומר בהתלהבות עצומה מאד ובדבקות נפלא. וכמו שסיפר לי נכדו הרב הגאון ר' ניסן זק"ש זצ"ל, ששמע מזקנו הרב"ג ר' זלמן זק"ש זצ"ל, שהוא היה מאלה שבאו לשמוע את הקידוש בליל שבת קודש. כן למד הרבה אצל רבו המובהק, קדוש ישראל ותפארתו הגאון רבי יהושע צבי מיכל שפירא זצוק"ל. ומפי הרב ר' חיים טודרוס הרשלר זצ"ל שמעתי, שהגאון הצדיק ר' עקיבה פרוש זצ"ל סיפר לו, שתיכף אחרי החתונה היו שניהם קמים בחצות הלילה, והלכו שניהם ביחד בבית-כנסת שבשכונת הבוכרים מחצות הלילה עד זמן תפילת ערבית ביום שאחרי זה. ואם הי' קשה להם משהו בגמרא, לא היו מתעצלים [?] והיו יוצאים לביתו של רבם הגאון

רבי יהושע צבי מיכל זצ"ל, לשאול ממנו את ביאור דברי הגמרא, וחזרו ללימודם במקומם. וכך נמשך זמן רב.

אור ליום ג' י"ט מנ"א תשנ"א

שוב חלה הפסקה גדולה בכתיבת המכתב בגלל סיבות שונות שאיני מצליח להמשיך בכתיבה, וכעת החלטתי לגמור אותו כדי שלא לעכב שליחות המכתב. במיוחד בכונתי שיקבל את המכתב הזה לפני היאר-צייט של כבוד-קדושת מרן הרב זצוק"ל. ואקוה בעזרת ד' יתברך שתהי' לי אפשרות לכתוב למעלת כבוד-תורתו שי'.

והנני בזה בברכת שנה טובה וכתיבה וחתימה טובה לאלתר לחיים טובים ולשלום ולשנת גאולה וישועה.

ברגשי כבוד ויקר ובהערכה רבה, ידידו,

יוסף ליב זוסמן

אור ליום ב' כ"ט חשוון תש"נ

כבוד רב רחמימאי ידיד נפשי היקר מאד גברא דמארי' מסייעא לי', הרב הגאון הנעלה בתורה ובמעשים רבי משה צבי נרי' שליט"א, אחר דרישת שלום כבוד-תורתו שי' במשפט,

הנני לאשר שקבלתי בזמנו את מכתבו בצירוף הצ'ק, רב תודות וברכות למעלת כבוד תורתו שי', ומאד חשקתי לקבל את הספר הזה⁵⁰ (וגם שאר הספרים), ואמנם מיד אחד מהחברים המקשיבים לקולי נתן לי את הספר הזה האחרון כעת. ומאד מאד נהניתי, אשרי שלו ככה, שוכה לדבר גדול וקדוש, לפרסם גדולתו וקדושתו של מרן הרב זצוק"ל. וברור לי לפי דעתי, שזה מקרב את הגאולה, ובודאי שאם כולם יודו בזה, לרבות בשיטתו הנקי' והטהורה לגלות קדושת ישראל וארצו וכו', שזהו ממש ענין הגאולה הקרובה לבוא בימינו ממש. וכמו כן הי' נדרש לגלות גדולתו וקדושתו של מרן הגרי"מ חרל"פ זצוק"ל. ובזכותם יבוא משיח בקרוב מאד. ויש הרבה ללמוד ממכתביו של מרן הרב זצוק"ל למרן הגרי"מ זצוק"ל באגרות ראי', במיוחד המכתבים שכתב אליו בזמן היותו בגלות משנות תרע"ו - תרע"ט, גם על דבר החזיון בכותל⁵¹, שנראה שהרב זצוק"ל האמין בזה והתייחס לזה במיוחד באגרת התק"ט מיום כ' אלול תרע"ח, בה הוא מתאר אותו בין היתר בתואר "קדוש ד' מכובד" וכו', ובסוף הוא כותב: "בע"ה אקוה שמזמן לזמן יפקד חביבי הדרת כבוד-תורתו בקול מקודש, וסוד שיחו לא ימנע מהודיעני בפרטיות" וכו' יעויין שם. ויש לי הרבה לדבר מזה, אמנם קשה להעלות הכל על הכתב, ואם היינו נפגשים ביחד, בזמן שיהיה גות, הרי שאפשר הי' לברר הרבה ענינים.

50. הכוונה לספר ליקוטי הראי"ה חלק א, שיצא אז. המכתב הזה הוא תגובה לקבלתו ובו הערות עליו.

51. חזיון הרב חרל"פ היה בא' במר-חשוון ה'תרע"ו, ליד הכותל. ראה הד-הרים סי' לא וכן לפני כן סי' כט.

וברצוני להעיר כמה דברים בענין שביתת המלמדים⁵², נראה שיותר טוב הי' לא להזכיר את זה, ולכל הפחות להדגיש שלא היתה רק⁵³ יום אחד, וגם זה נדמה לי שהי' רק לחצי יום, אחר הצהריים, אלא שלפני הצהריים התקיימה אז הלוייה של הרב הגאון הצדיק ר' יוסף שימשוליביץ זצ"ל, שהי' שקדן עצום, והי' בוחן דעץ חיים, והלוי' התקיימה בחצר התלמוד-תורה, והרב זצוק"ל הספידו שם, וזכורני שהי' עומד ליד החלון של החדר של הרב ר' יונה לאפין זצ"ל, שאני הייתי לומד שם באותו זמן, ואחר הצהריים הלכתי לישיבת מרכז הרב ללמוד, ואחר-כך נכנסתי אל הרב וכו', וכל זה הי' ביום י"ג לחודש תמוז. ומלשונו של כבוד-תורתו שי' אפשר לטעות שכל החודש היתה שביתה.

שמעתי ממורי ורבי הגרימ"ח זצוק"ל, שהיתה תקופה מסוימת, שהרב זצ"ל האריך מאד בפסוק שמע ישראל, באופן שכל המתפללים גמרו את כל הקריאת-שמע, והרב ז"ל עודנו עומד בפסוק ראשון, ומרן הגרימ"ח ז"ל הרהיב עוז בנפשו לשאול מהרב ז"ל פשר הדבר, והשיב לו כי כל זמן שאינו מרגיש עדיין שהכניס אמונת אחדות השי"ת בלב כל אחד ואחד מישראל, אינו יכול להמשיך הלאה.

בענין⁵⁴ הלשם זצ"ל, לא הי' כל כך פשוט בכלל. בודאי שלא הי' תמים דעים עם הרב ז"ל, שכן הוא הי' מתנגד חריף לשיטת החסידות, ולא רצה לשמוע אפילו שמץ מדבריהם, לא יראה ולא ימצא ולא ישמע על פיך וכו'. גם התנגד מאד לשיטת הרמח"ל זצ"ל, למרות שהעריך אותו הרבה, בכל זאת הוא כותב בספרו שדבריו אינם נראים לו כלל, בענין שהוא ז"ל כתב שכל דברי הזוהר הקדוש והאריו"ל בבחינת "ביד הנביאים אדמה", והלשם ממאן בזה מאד, שבפירוש כתוב בזוהר הקדוש על הרשב"י שעליו נאמר "פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות", וכן הוא גם האריו"ל.

ושמעתי מפה-קדשו של מרן הגרימ"ח זצ"ל, שבזמן שהלשם כתב כל זה על הרמח"ל (זה הי' בשנת תרנ"ח, ככתוב בלשם עצמו), אז נודמן הרב זצ"ל בביתו של הלשם, וראה מה שכתב, והתפתח ביניהם ויכוח חריף בענין זה, והלשם הושפע מדברי הרב ז"ל, וקצת המתיק את לשון ההתנגדות⁵⁵, וכתב שאינו מתכוון בעיקר עליו, אלא על אלו שהולכים בדרכיו, יעויין שם, והדברים ארוכים אין כאן מקום להאריך. ובודאי שלא הסכים לדרכו של הרב ז"ל, וכזאת שמעתי מפי הרב ר' ארי' לוי זצ"ל⁵⁶, שבגלל ההשפעה החסידית בדברי הרב ז"ל, הלשם ז"ל לא הסכים לדבריו.

גם שמעתי מנכדו של ר' ארי' ז"ל, בנו של הרב אלישיב שליט"א, שאותו תלמיד-חכם גדול (לפי שהבנתי הי' זה הגאון הצדיק ר'... זצ"ל) השפיע בהתחלה על הלשם, וכמעט שיצאו בגלוי נגד הרב זצ"ל, כמעט שחתם על כרוז נגדו ז"ל, ואז נודמן ר' ארי' לוי בביתו, והלשם שוחח

52. מתייחס למובא בליקוט הראי"ה א, עמ' 407.

53. כלומר: אלא.

54. מתייחס לדברי הרב נר"ה בליקוטי הראי"ה א, עמ' 324-322.

55. מובא בליקוטי הראי"ה ב, עמ' 304.

56. שהיה מחותן עם בנו ר' אברהם. ביתו של ר' אריה - חיה, נישאה לנכד הלשם - הגאון ר' יוסף שלום אלישיב שליט"א.

אתו בענין זה, ור' ארי' הסביר לו את הענין, ואז הלשם חרה לו מאד על זה שרצו להוליך אותו שולל, ומטעם זה ביטל את השיעור שהי' לו עם הרב הנ"ל.

ושמעתי מפה-קדשו של מרן הגרימ"ח זצ"ל, שהיתה לו שיחה עם הלשם על דבר המושג של "למעלה מהזמן", והלשם מיאן בזה ולא רצה לשמוע, והגיב בזה הלשון: "דאס איז חסידישע תורה" [והי' תורה חסידית], ומטעם זה החסידיים אינם מתיחסים לדברי הלשם ז"ל.

ושמעתי ממורי ורבי הגרימ"ח זצ"ל, כי אחרי שנפטר הלשם זצ"ל, בא אצלו הרב זצ"ל, או ששלח לקרוא אותו, ואיני זוכר בדיוק, ואמר לו שעתה, אחרי שהלשם זצ"ל נלב"ע, חסר חרבה מלמוד הקבלה, שהלשם הי' לומד ושקוע בזה הרבה, וצריכים להשלים מה שחסר מלמודו, ולכן הוא קיבל על עצמו ללמוד יותר בחכמת הקבלה, ומבקש ממנו שגם הוא יעשה ככה, להתמסר יותר ללמוד זה כדי להשלים מה שחסר מלמוד הלשם ז"ל.

בענין⁵⁷ הגאון הצדיק ר' מתתיהו דייויס זצ"ל, כבר ספרתי לכבוד-תורתו שי' שאני ראיתי הולך כל הדרך עד בית-הקברות, וזה הי' ביי"א שבט תשי"א וגילו לא הי' כל כך גבוה, שכן אז הי' רק כבן כ"ו⁵⁸.

בענין⁵⁹ מה שכתב כבוד-תורתו שי' על-דבר חתונתו של ר' אפרים שחור שהיתה בשנת תרפ"א, הרי שזה הי' בהתחלה, כנראה לפני שהוכתר הגרימ"ח זוננפלד ז"ל לרב בעדה החרדית. אבל הי' עוד מקרה, בתמוז תרצ"א, כחצי שנה לפני פטירתו של הגרימ"ח, שאז התקיימה חתונתו של ר' אלכסנדר זיסקינד ברלין ז"ל, שהי' נכדו של הרב זאב שחור ז"ל⁶⁰, והוא גם למד במרכז הרב. והרי"ז שחור ז"ל, בהיותו מקורב גם להרב ז"ל וגם להריח"ז ז"ל, הומין את מרן הרב זצ"ל לסידור קידושין, ואת הריח"ז ז"ל לברכות, ואז הי' רעש מזה בעדה החרדית, וכל מועצת השבעים הופיעו בביתו של הריח"ז ז"ל ודרשו ממנו בתוקף שלא יהין ללכת לחתונה, שכן יהי' בזה ביוון לרבנות של העדה כשהוא יופיע אחרי מרן הרב זצ"ל. והריח"ז ז"ל השיב פניהם ריקם והלך לחתונה. ר' משה בלוי מביא את הסיפור בספרו⁶¹, ולא כתב מי הי' החתן, אך כשאני דברתי עם ר' אלכסנדר זיסקינד ברלין ז"ל על זה, אמר לי: "בדידי הוה עובדא". והזמן בדיוק שמעתי מבניו שישבו שבעה עליו, ואמרו לי שזה הי' בב' תמוז תרצ"א, ולהגיע לחופה הי' צורך לעלות שמונים מדרגות, והריח"ז למרות זקנותו וחולשתו עלה לשם, וגם אמר איזו גימטריא על זה (היו שם שמונים מדרגות וזה בגימטריא יסוד שיהי' יסוד טוב).

באגרות רא"י ב', אגרת תרנ"ו מיום י' שבט תרע"ד להרב יונתן בנימין הלוי שליט"א איש הורוויץ, בסופו רשום שם: "דרשית שלום באהבה רבה להריח"ז שליט"א צרור המור דודי לי",

57. מתייחס למובא בליקוטי הראי"ה א, עמ' 153. תוקן שם ב, עמ' 260.

58. קשה הפיענוח. יתכן וצ"ל נ"ו.

59. מתייחס לליקוטי הראי"ה א, עמ' 157.

60. מיקירי ירושלים וידיד נאמן של מרן הראי"ה. מחותן עם הגרימ"ח (בתו חיה גיטל נישאה לר' יחיאל מיכל חרל"פ).

61. ספר עמודא דנהורא, קורות ימי חיי ר' חיים זוננפלד, ירושלים ה'תרצ"ב, או בספר על חומותיך ירושלים, תל-אביב ה'תש"ו.

ובהערות ציין⁶²: עיין שבת פה, והכונה למה שמבואר שם: "אף על פי שהוא מיצר לי - דודי לי", כנראה שהיו אז איזו ענינים עם הריח"ז ז"ל, למרות שזה הי' אחרי מסע התשובה הנודע⁶³, וכנראה שהיו חיכוכים בענין בית-הספר תחכמוני⁶⁴, וכנראה מכמה אגרות שיש בענין זה, גם להגרימ"ח זצ"ל אגרת תרמ"ד, וגם להגרי"מ טוקצינסקי⁶⁵ זצ"ל באגרת תרנ"ד, ועוד. יעויין עוד באגרת תקס"ט מענין הגרימ"ח זצ"ל ועוד. ויעויין עוד שם באגרת תק"ע דברי תגובה חריפים להגרי"ל פישמן זצ"ל⁶⁶, וכן באגרת תקע"א יעויין שם היטב, ובעוד הרבה מקומות, שיש לעמוד על דרכו ושיטתו של מרן הרב ז"ל, שמצד אחד הי' קנאי עצום, ומצד שני אוהב ישראל עצום, ויודע ללכת נגד רוחו של כל אחד ואחד⁶⁷, ולקרב לבותיהם של ישראל לאביהם שבשמים, ואלו שדעתם קצרה, לא יכלו לעמוד על סוף דעתו ז"ל, ותלו בי' בוקי סריקי, וגם בדו הרבה שקרים כדי למעט את ערכו של מרן הרב זצ"ל, וכמובן שכל זה בודאי שעשו לשם שמים... להרבות מחלוקת.

שמעתי מאחד מנכדי הרה"ח ר' מנדיל בריכטא שליט"א - שהוא גם מניני הרה"ח ר' מאיר דוד שאטלנד זצ"ל - שפעם קרה - כנראה בתחלת בואו של מרן הרב זצ"ל לירושלים - שהיתה אז איזו הופעה מלכותית, איני יודע את מהותה, והתקיימה אז קבלת פנים שהופיעו בו מרן הרב זצ"ל עם הגבאי שלו ר' לייביש ז"ל, וכן הגריח"ז זצ"ל עם הגבאי שלו שהי' אז ר"מ בריכט"א הנ"ל, ופתאום הופיעה שם איזו רקדנית וזמרת והתחילה לזמר לכבוד האישיות שהופיעה אז, ומיד מרן הרב זצ"ל ברח משם בכל כחו, ממש רץ מאד, והגריח"ז זצ"ל נשאר במקום, רק סתם את אזניו באצבעותיו, והי' כנוס בתוך עצמו ומתנענע וראשו מורד למטה, ואז הגבאי שלו שאל אותו, היתכן, שהוא הרי הוא קנאי נשאר במקומו, ואילו הרב שאינו קנאי ברח משם, וענה לו הגריח"ז שאין זה כבוד המלכות לברוח "עס איז ניכסט קיין כבוד המלכות צו אנטלויפן".

שמעתי מידיד נפשי הרב רב"צ דייויס זצ"ל, ששמע מהרב ר' מרדכי סעודה זצ"ל, הרב מראדין, שהגאון הקדוש החפץ חיים זצוק"ל שינה את יחסו להרב זצ"ל (אחרי) המעשה של הופעת מרן הרב זצ"ל ונאומו באוניברסיטה⁶⁸, והדברים האלו נפלאו ממני, וגם ממכתבו של

62. הרצי"ה.

63. שהתקיים במרחשוון, כשלושה חודשים לפני כתיבת מכתב זה.

64. על מסרות הקמתו וראשיתו-היווסדו של בית-הספר "תחכמוני" ביפו, ראה בספר "באורו", בעריכת ד"ר חיים חמיאל, ירושלים ה'תשמ"ו עמ' 533. כוונת הראי"ה היתה שרק הורים שבנסיבות של אונס מסוג כזה או אחר לא ישלחו את ילדיהם לישיבות, ילמדו בניהם ב"תחכמוני" שכלל לימודי חול, כדי שלא ילכו לגימנסיה... הרב סירב לחתום על החרם העתיק של המהרי"ל דיסקין על לימודי החול. ראה ליקוטי הראי"ה ב, פרק על משמר התינוך, עמ' 110-101.

65. הגאון ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי זצ"ל, מרבני ירושלים, מנהל ישיבת ות"ת "עץ חיים", מחבר ספרי "עיר הקודש והמקדש", "גשר החיים" ועוד, מגשים רעיון רבה של ירושלים מרן האדר"ת לייסד "לוח ארץ ישראל".

66. הרב (לימים השר) יהודה-ליב פישמן(מ-מימון).

67. ראה רש"י במדבר כו, יח "אשר רוח בו" - כאשר שאלת שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד.

68. ראה פרק "משא הרב בפתיחת האוניברסיטה", ליקוטי הראי"ה ג, עמ' 192 ואילך.

החפץ-חיים זצ"ל אודות זה, נראה שהחפץ-חיים זצ"ל לא האמין ח"ו בהשקר הגס שהפיצו על הרב זצ"ל⁶⁹. ואולי חרה לו על עצם הופעתו. ולאמיתו של דבר הוא, שהשקר הזה עשה לו הרבה כנפיים ורבים האמינו לזה, אבל קשה מאד, בלתי אפשרי, להגיד דבר כזה על מרן החפץ חיים זצוק"ל שחשב כן מבלי לשאול את פי הרב ולחקור היטב את הענין. בכל אופן, הקנאים עוללו להרב זצ"ל נזק גדול, ומצאו הזדמנות להשמיץ ולהכתים את שמו הטוב של מרן הרב זצוק"ל.

לעומת זה⁷⁰ שמעתי מהרב ר' צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, שפעם אחת הוא נפגש עם החפץ חיים, והשתמט מלדבר אתו מפחדו שלא ידבר נגד הרב זצ"ל. והחפץ חיים ז"ל בראותו מרחוק הכירו, וקרא לו, ואמר לו הרי אתה בנו של הגרא"י קוק שהוא ידיד נפשי, ודרש בשלמו, (ואמר לו שימסור לו דרישת שלום בשמו), אבל איני יודע מתי זה היה⁷¹. כל זה כתבתי לפני שנה ולא יכולתי להמשיך.

ח

בס"ד יום א' כ"ד מנחם-אב תשנ"א

למעלת כבוד ידיד נפשי הרב הגאון רב פעלים וכו' רבי משה צבי נרי' שליט"א, שלו' וברכה וכל טוב סלה!

קבלתי את המעטפה בצירוף הצ'ק ע"ס 50 ש"ח. רב תודות וברכות, יהי ד' אתו בכל מעשיו ודרכיו, ויצליח להצדיק את הצדיקים דמעיקרא, מרנן הגאון הקדוש ראי"ה קוק זצוק"ל, ומשנהו תלמידו רבינו הגאון הקדוש ריי"מ חרל"פ זצוק"ל, זכרם יגן עלינו ועל כל ישראל, אמן. זאת היא מצוה גדולה המקרבת את הגאולה, והלואי שיקומו כל המקטרגים ויחזרו בהם ויכו על חטא ויודו בגדולתם ובקדושתם ובוזה ישוב חרון אף ד' מישאל.

ברגשי כבוד ויקר וברכת כתיבה וחתימה טובה בספרם של צדיקים גמורים ידידו

יוסף ליב זוסמן

ט

יום ה' כ"ז ניסן תשנ"ד י"ב לעומר

למעלת כבוד ידיד נפשי הרב הגאון אוצר תורה ויראת שמים, איש חי ורב פעלים וכו', רבי משה צבי נרי'ה שליט"א

69. על ה"חפץ חיים" ומרן הראי"ה ראה הפרק "בין שני הכהנים הגדולים", בספר בשדה הראי"ה, עמ' 217-231.

70. מובא גם בספר בשדה הראי"ה עמ' 221.

71. זה היה בה'תרפ"ב, כשהרצי"ה עשה בוורשה כמסופר בספר בשדה הראי"ה שם.

אחר דרישת שלום כבוד-תורתו שיחי' באהבה רבה ואהבת עולם, אני מאשר בזה שקבלתי מאת כבוד-תורתו שיחי' הסכום 50 ש"ח לחג הפסח, רב תודות וברכות. ויהי רצון שתחזקנה ידיו ויהי ד' אתו בכל מעשיו, לפרסם את גודל קדושת מרן הרב זצוק"ל, וכן של תלמידו מרן הגרי"מ חרל"פ זצוק"ל זכרם יגן עלינו ועל כל ישראל, אמן. ושנזכה להוושע בקרוב ממש בכיאת משיח צדקנו ובנין בית-המקדש במהרה בימינו, אמן.

ידידו ואוהבו המצפה לישועת ד' בקרוב ממש,

יוסף ליב זוסמן

יום ג' ל' שבט תשנ"ה

למעלת כבוד ידיד נפשי הרב הגאון איש חי רב פעלים וכו' רבי משה צבי נרי' שליט"א.

אחר דרישת שלום כבוד-תורתו שיחי' בכבוד הראוי כמשפט, הנני לאשר בזה קבלת מכתבו בצירוף הצ'ק, רב תודות וברכות, וסליחה על אחור תשובתי מכמה סיבות, בעיקר ממצב בריאותי. בענין הגאון מהרש"א זצ"ל, ממרן הרימ"ח זצוק"ל לא שמעתי. גם בבית זבול אומרים שלא יודעים מאומה, אמנם ידידי הר"י פרידמן שיחי', העוסק בכתבי מרן זצוק"ל, אמר לי שהוא ראה את המכתב במקורו, שבו הוא דורש בשלום הכהן הגדול מרן הרב זצוק"ל, והמכתב הזה הוא נעלם מבית זבול, לא ידוע על ידי מי, גם העדה החרדית פירסמה הכחשה על קיומו של מכתב זה... וידוע כי הר"י... שם ידו על ביתו של מהרש"א ז"ל למורת רוחו, ואין לסמוך על החוגים האלה.

ברגשי כבוד ויקר בתודה וברכה ובידידות רבה,

יוסף ליב זוסמן

72. נראה שהכונה היא אל הסבא קדישא מהרש"א אלפנדרי זצוק"ל, על יחסיו עם מרן הרב זצ"ל ועם מרן הגרי"מ חרל"פ זצ"ל עיין בספר ליקוטי ראי"ה חלק ג.